

DE MARGARITIS

SALUT FERRÍS CUIXERES

Taller *Antiqua ornamenta*

Resum

Dintre de l'antiga joieria, *antiqua ornamenta*, especialment de la romana, les perles foren un element molt important i preat, arribant a ser un símbol de poder i riquesa, a més d'un adorn. Tanta va ser la seua importància, que s'establí un comerç molt pròsper al voltant de les perles. En aquest article, hom intenta presentar el món de les perles, des del seu origen o formació, passant per la recollida, el comerç, la seua venda i el seu ús i, fins i tot, abús.

Paraules clau

Margarita, margaritarii, Porticus margaritaria, joieria romana, *unio, elenchus*, perla, *ornamenta*.

Imatge 1. Fresc amorets orfebres. Casa dels Vettii, Pompeia

En època grega i romana, i probablement també en l'Edat de Bronze, les pedres precioses eren usades tant per les seues qualitats màgiques com per les seues qualitats

decoratives. L'ús de les pedres precioses o objectes cridaners és una inclinació natural de l'ésser humà que vol destacar pel seu luxe o singularitat, i està present en tots els pobles.

Així, les pedres precioses representaren un paper molt important en l'antiguitat:

- a) Com a ornament en anells, polseres, arracades, collars etc.
- b) Com a talismans i terapèutics
- c) I com a segells o encunyaments enfilats en collars o encastats en anells.

L'ús de les pedres precioses en la més antiga joieria grega i etrusca és molt rar. A finals del segle IV les pedres es fan més freqüents en joieria. En la joieria romana són usades una gran varietat de pedres precioses: **esmaragda** (*smaragdus*), **granat**, **beril** (*beryllus*), **l'òpal**, **el sardònix o àgata** (*sardonyx, onyx*); **el topazi**, **el coral**, **el sard**, **el safir** (*saphirus*), **l'ametista** (*amethystus*) i **l'ambre**.

Però la major ostentació la feien les dones amb les **perles**. El nom llatí **margarita** procedeix del grec **μάργαρος, μαργαρίτη** que vindria del sànscrit **mangara**.

“El lloc principal i més elevat de totes les coses precioses l'ocupen les perles.”
Plini, H.N. IX, XXXV.

La perla era tractada com una gemma, i S. Isidor de Sevilla la defineix com *“margarita prima candidarum gemmarum”*, Orig, XVI, X.

Aquestes es formen quan un cos estrany queda atrapat dins d'un mol·lusc, el carbonat de calci es deposita en la seua superfície i amb el temps aquest carbonat de calci anomenat *nacre* s'enquista i forma una perla. Les perles creades per les ostres (ostres mare o mareperles) són les més buscades. Poden presentar diferents colors i graus de qualitat depenent de l'espècie d'ostra i d'altres variables.

Imatge 2: ostra amb perla

Plini, en canvi, respecte a l'origen de les perles diu el següent: “Diuen que quan els arriba el moment de procrear, una vegada a l'any, s'obrin en una mena de badall i conceben omplint-se de matèria seminal humida; una vegada prenyades, donen a llum, i el fruit de les conxes són les perles, que difereixen segons la qualitat del

líquid rebut....Sense dubte les perles depenen de l'estat del cel, estan en relació més amb ell que amb el mar..."

En l'antiguitat era comú aquesta creença, segon la qual les perles s'originaven a partir de mol·luscos fecundats pels rajos de lluna; per això foren associades amb la fecundació, l'amor i la dona.

Per als romans, era un símbol de l'amor i estava dedicada a la deessa Venus..

"Tot el seu valor resideix en la blancor, la grandària, la rodonesa, la brillantor, el pes, qualitats tan poc corrents que no es troben dues perles idèntiques. Per això, sense dubte, els romans aficionats al luxe els donaren el nom d' *unio*, "única", ja que ni entre els grecs, ni entre els bàrbars, que les descobriren, reben altre nom que el de *margaritae*... També les perles allargades tenen el seu atractiu. S'anomenen *elenchi* les que es prolonguen en forma d'*alabastron*, que s'eixamplen al final en una esfera". Plini, H.N. IX, 112, 113.

Així doncs, Plini diferencia entre *margaritae* o *gemmae*, les perles ordinàries; *uniones* les de major qualitat i són úniques i les *elenchi*, perles en forma de pera; el seu nom és transcripció del grec *elenchos*, perquè eren la mostra o el signe del status i la riquesa del que les portava. Designen de vegades les perles amb el nom de *bacae*, i anomenen *crotalia* aquelles que agrupades pel joier amb cadenetes, imitaven en xocar el so de castanyoles.

Imatge 3: dona romana pintada sobre una mòmia amb arracades i collar de perles

Se sabia perforar-les per a penjar-les en arracades enfilant-les en rastrera com a grans de collars: el collar simple s'anomenava *monile*, el que tenia doble tira de perles *dilinum*, el de tres *trilinum*. S'incrustaven en les joies més valuoses, se les cosia sobre teixits i fins i tot sobre el calcer. Els antics sabien serrar-les en dues parts per a encastar cada semiesfera sobre el metall.

Els més antics records històrics de la Índia mostren el luxe de les perles com a molt estès en aquest país. Una faula índia conta que Krishna, un dels grans déus de la Índia, havent

trobat una perla en l'Oceà la porta per a adornar la seua germana Pandaia. El llibre de Job i els Proverbis de Salomó mencionen les perles com un element molt buscat de l'ornat personal. Els antics egipcis, caldeus, assiris i elamites també conegueren la perla com una joia de les més precioses.

Ni Homer, ni altres antics autors grecs mencionen les perles, ni les troballes arqueològiques dels primers temps de la civilització hel·lènica testimonien la presència de perles. El primer que menciona les perles i la seua pesca és Teofrast, com després veurem. Les perles són molt rarament trobades en la joieria grega. És després de la conquesta d'Orient per Alexandre quan el luxe de les perles envaeix el món hel·lènic i, així, les perles començaren a ser freqüents en la joieria grecoromana del s. I a c - s I d C, habituals en la joieria i l'orfebreria del món hel·lenístic, i assoliren el seu apogeu en l'Egipte dels Ptolemeus. L'hipogeu que Cleòpatra es feu construir estava decorat amb perles i pedres precioses, i com després direm aquesta reina posseïa les dues perles més grosses mai vistes. D'allí els romans les van difondre.

La passió dels romans per les perles data de finals de la República, en temps de Sul·la, després de la conquesta de Grècia. I fou possible, segons Plini, gràcies a les victòries de Pompeu en l'Est sobre Mitrídates, afirmació que està d'acord amb les evidències de la joieria.

Les perles procedien de llocs molt diversos, el que determinava la qualitat i el preu del producte. Les més valorades eren les que procedien del golf Pèrsic i de l'Oceà Índic, seguides per les procedents del actual Mar Roig. De menor qualitat són les procedents d'Acarnània, de Tràcia, de Mauritània o de Britània.

En les fonts grecoromanes no hi ha molta informació sobre la recollida de les perles, però amb el que autors com Plini ens conten i algunes fonts posteriors ens transmeten, es pot reconstruir com era la pesca de la perla.

Imatge 4: assiris bussejant

Aquesta es feia en estiu, ja que es creia que l'ostra passava l'hivern en les profunditats de l'oceà. Sols es pescava quan feia bon dia i la mar estava quieta. Les millors perles no es podien recollir des del mes de novembre fins a abril. Se solien utilitzar naus menudes, que quan arribaven al lloc eren

ancorades; des d'elles botaven els homes amb pedres lligades als peus per a baixar més ràpidament, que després tallaven per a eixir més fàcilment a la superfície. Una vegada submergits, els bussejadors (*urinadores*) recollien les ostres i les guardaven en unes xarxes.

Qualsevol fóra el mètode de pesca, aquesta activitat suposava moltes dificultats i fins i tot perills. Les ostres les presenten com a animals gregaris, havien de trobar els líders per a evitar que la resta fugiren. A més, les ostres quan noten el perill tanquen la seua conxa, per la qual cosa el bussejador podia perdre els dits o la mà. Altres dos perills, segons Plini, són les roques on viuen algunes ostres contra les que poden ser llançats els homes; i les que viuen en zones arenoses són sempre acompanyades de *canes marini*, que probablement foren algun tipus de tauró. A causa dels perills que suposava la pesca, no era estrany trobar en algunes zones criminals condemnats per a pescar les ostres.

Quan les ostres ja havien sigut tretes de la mar, deixaven morir el mol·lusc i quan es descomponia soltava la perla

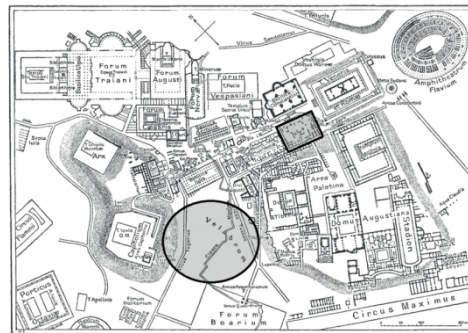
Teofrast, un deixeble d'Aristòtil, com ja hem dit, és el primer que dona testimoni d'un comerç de perles de gran qualitat procedents de l'Índia. Els mercaders grecs conegueren les rutes comercials orientals dels fenicis. Amb Alexandre el Gran i la conquesta de Pèrsia es consolidà el comerç cap a l'Est, establint rutes comercials tant marítimes com terrestres. A la mort d'Alexandre, amb la dinastia Ptolemaica està també atestat el comerç de perles. Aquest comerç és conegut en Roma des de finals del s. I a C i principis del s. I d C, amb el final de les guerres civils i els primers anys de l'Imperi. A partir del govern d'August i la *pax Romana*, es possibilità un comerç marítim segur a Orient, gràcies a una poderosa flota. A més a més, també hi hagué un important comerç de mercaderies procedents de les províncies més orientals de l'Imperi per via terrestre, per la coneguda ruta de la Seda.

D'aquesta manera, arribaven les perles a Roma, on aconseguiren una demanda inusitada. Hi hagué un sector de la població romana amb un alt poder adquisitiu, cada vegada més disposat a gastar verdaderes fortunes en joies i especialment en perles.

El comerç de les perles a Roma era tan important que hi hagué una corporació de *margaritarii*. En general, els artesans eren mal considerats en la societat, per la qual cosa no tenim moltes informacions sobre ells, tret de les inscripcions funeràries on

apareixen esmentats. Per elles sabem que la majoria eren lliberts, públics o privats, alguns probablement d'origen oriental. S'organitzaven en associacions, *collegia*, per a defensar els seus interessos. El nexa d'unió era el lloc d'origen o la professió. Generalment, eren anònims, poques joies van firmades. En les *officinae* eren formats els aprenents, probablement fills o parents de la corporació. És probable que el nom de *margaritarius* fóra aplicat tant al venedor de perles (*negotiator margaritarius*) com al que les treballava, les exportava o els que vigilaven la mercaderia, ja que és molt probable que, com que era una mercaderia molt cara, els propietaris d'aquestes joieries pagaren vigilants perquè guardaren els negocis de dia i de nit.

Les *officinae margaritariorum* estaven instal·lades en el *Forum*, en el veïnat de les *tabernae argentariae*, i també en la *Via Sacra*. La prosperitat d'aquest comerç segurament impulsà els comerciants a unir-se en un recinte conegut com *Porticus Margaritaria* en el centre de la ciutat, ocupant diversos espais comercials destinats a la venda de perles, recinte que com hem esmentat, probablement estaria custodiat de forma contínua per persones a càrrec dels *margaritarii*.

Imatge 5: ubicació *Porticus Margaritaria*

La seua ubicació està molt discutida. La interpretació de J. Pérez González, “La venta de perlas en la Ciudad de Roma durante el Alto Imperio”, és que la *Porticus Margaritaria* no es tractaria d'un sol edifici de grans dimensions situat en la *Sacra Via* junt a l'*Atrium Vestae*, com alguns creuen, sinó que es trobaria en la zona del *Velabrum*, com es pot veure a la imatge. I que hi hauria tendes de perles repartides per la via Sacra.

En les grans cases romanes, la cura del mobiliari i de l'interior de les cases era confiada al *atriensis*, intendent que tenia a les seues ordres un cert nombre d'esclaus inferiors, entre els quals figurava el vigilant *ad margarita*, és a dir, el guardià de les perles i joies. Les perles formaven part del

Imatge 6: Adorn per a cabell amb esmeraldes i perles.

patrimoni familiar i podien vendre's en cas de necessitat, probablement, a través dels *margaritarii*.

Especialment les dones les utilitzaven com a decoració personal, però també com una mostra del poder econòmic personal o de la família. Així algunes dones es cobrien de collars, arracades, diademes, anells o fins i tot vestits i sabates amb perles i pedres precioses.

Molts testimonis ens han arribat del gust de les romanes per les perles, així com dels preus exorbitants que alguns arribaren a pagar per algunes perles,

“ [Juli Cèsar] prohibí l'ús de lliteres, així com de vestits de porpra i de perles, tret de certes persones, a certes edats i durant certs dies” Suetoni, Vida de Juli Cèsar, 43.

Imatge 7: arracades de perles tipus *crotalia*

“ Però per damunt de totes les altres estimà Servília, mare de Marc Brutus, a la qual ja en el seu primer consolat comprà una perla de sis milions de sestercis...” Suet, ibid, 50

“*eo deliciarum pervenimus ut nisi gemmes calcare nolimus*”: “hem arribat a tal refinament que no volem caminar sinó sobre pedres precioses”. Sèneca, *Epistulae Morales*, 86,7(traducció Ismael Roca)

“Per a no ser menys, Centella, tirant mà a un estoig d'or que portava penjat al coll i que ella anomenava la seua “bona estrella”, tragué unes arracades i, a la seua vegada, els oferí a la consideració de Fortunata: “Són-diu_ un regal del meu senyor marit; no hi ha altres millors”” “Com?- bota Habinas-. No m'hauràs dessagnat per a comprar-te eixos lluentons de cristall? Per descomptat, si jo tinguera una filla, li tallaria les orelletes. Si no hi haguera dones, ho tindriem tot regalat; però elles no donen ni temps a que se'ns calfen els diners en la butxaca” Petronio, *Satiricón*, 67.

Imatge 8: collar d'or amb perles i esmaragdes.

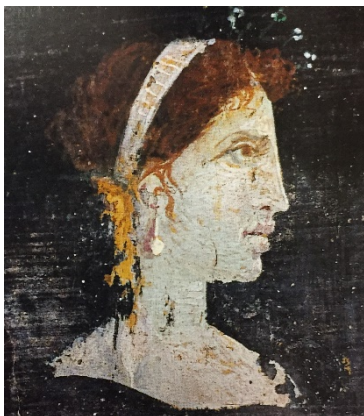
*nil non permittit mulier sibi, turpe putat nil,
cum uiridis gemmas collo circumdedit et cum
auribus extentis magnos commisit elenchos.
[intolerabilius nihil est quam femina diues.] 460*

“Tot s’ho permet la dona i res considera vergonyós si ha rodejat el seu coll d’esmaragdes i pengen de les seues orelles unes grans arracades, Res hi ha més intolerable que una dona rica.” Juvenal, Sàtiras VI, 457-460

“No és pas pels sants misteris de Dindimena, ni pel Brau, espòs de la jònega del Nil, ni, en fi, per cap dels déus o de les deesses que jura Gèl·lia, sinó per les seues perles. Les estreny, les besa follament, les anomena germans, les estima amb més fervor que no pas els seus dos fills. Si la pobra en fos privada per algun accident, assegura que no els sobreviuria ni una hora. Ah! Papirià: quin bon servei ens faria avui la mà d’Anneu Serè!” Marcial Epigrames, VIII, 81 (traducció de Miquel Dolç).

Al respecte, Plini conta algunes anècdotes

“Jo he vist Lòl·lia Paulina, esposa del príncep Gai Calígula, coberta d’esmaragdes i de perles, no en alguna cerimònia d’aparat severa i solemne, sinó fins i

Imatge 9: Cleòpatra

tot en un banquet corrent d’esposalles; entrelaçades alternadament, les joies resplendien per tot el cap, per la cabellera atrenyellada, les orelles, el coll i els dits, sumant en conjunt quaranta milions de sestercis; ella en persona estava disposta a provar d’immediat la compra amb els llibres de comptes. I no es tractava de regals d’un generós príncep, sinó del patrimoni dels seus avantpassats, és a dir, del producte del despullament de les províncies. Aquest és el destí final del robatori, per açò M. Lol·li,

acusat de rebre regals dels reis en tot Orient i havent perdut l’amistat del fill d’august, Gai Cèsar, es prengué un verí: perquè tots veieren la seua néta a la llum de les làmpades coberta amb quaranta milions de sestercis.” Plinio, H.N. IX, 117-118.

“Dues han sigut les perles més grans de totes les èpoques; ambdues les posseí Cleòpatra, l’última de les reines d’Egipte, que les heretà dels reis d’Orient. Mentre Antoni s’afartava a diari de menjars exquisits, ella, amb el desdeny a la vegada

Imatge 10: El sopar de Cleòpatra i Antoni

superb i proçaç propi d'una reina que també és ramera, menyspreava la seua magnificència i la seua pompa; quan ell li preguntà què es podia afegir a l'esplendor de la seua taula, ella respongué que podia gastar en un sol sopar deu milions de sestercis. Antoni desitjava comprovar-ho, però no creia que fóra possible. Feren una aposta i al dia següent, en què es dirimia la qüestió, ella presentà a Antoni que es burlava i li demanava els comptes, un sopar sumptuós en altres circumstàncies, però corrent –per a no perdre el dia-. Ella digué que allò era de propina, que en el sopar es gastaria els diners previstos, i que ella sola soparia els deu milions de sestercis; després manà que portaren el segon plat. D'acord amb les seues ordres, els servents col·locaren davant ella un got ple de vinagre, l'aspror i la força del quals dissol les perles completament. Portava en les seues orelles unes perles, obra extraordinària de la naturalesa, i certament úniques. Aleshores, mentre Antoni esperava expectant què es el que anava a fer, se'n llevà una, la submergí, i es begué la perla dissolta en vinagre... La perla que quedà del parell es feu famosa; quan fou feta presonera la reina que havia guanyat una disputa de tal índole, la perla fou tallada en dos, perquè amb la meitat del que costà aquell sopar s'adornaren les dues orelles de Venus en el Panteó de Roma” Ibid, 119-121.

El mateix ens conta Plini que Clodi havia fet abans en Roma amb perles de grandíssim valor per a veure a què sabien. Considerant que estaven delicioses oferí una perla a cada convidat.

Poc es conserva sobre l'ús de perles en els homes, encara que sabem que alguns, especialment els emperadors les usaren, sembla que mostraren més interès pel seu valor que per la bellesa com a joies.

“Diuen que envaí Britànnia amb l'esperança de trobar-hi perles, i que per copsar-ne la grandària, de vegades les sospesava amb la seua pròpia mà; afirmen que col·leccionava amb molta passió pedres precioses... “ Suetoni, Vida de Juli Cèsar, 47

“[Calígula]... es llavava amb unguents calents i gelats, xuclava perles de gran valor dissoltes en vinagre, oferia als seus convidats pans i viandes d'or, mentre repetia una i altra vegada que “convenia ser una persona frugal o un cèsar””, Suetonio, Calígula, XXXVII

Ciceró censura a Verres per haver-se apoderat de tots els objectes de valor en Sicília, entre ells de totes les pedres precioses i les perles. Juli Cèsar consagrà una

cuirassa constel·lada de perles de Britània a *Venus Genitrix*. Neró portà la bogeria fins a posar *uniones* en les lliteres que portava de viatge. Sobre les parets de la seua *Domus Aurea* posà el nacre de les perles , *unionum conchis*, i pedres precioses barrejades amb or.

A partir de Caracal·la fou habitual que la diadema imperial estiguera adornada amb perles, com ho estaven les tiars dels reis de Pèrsia. Aquest fou el costum més habitual des de Constantí.

Imatge 11: Caracalla xiquet amb els pares i germà

Imatge 12: Diadema imperial, moneda on apareix Tiberi II

Imatge 13: mosaic de l'emperatriu Teodora

En conclusió, podem afirmar que les perles foren, són i seran un objecte de luxe i un bé molt preat. Però, a més, el mot *margarita* era emprat també de manera figurada per a designar tot allò que es tenia de més valor en el món, per exemple un xiquet preferit. Aquesta accepció encara perdura en la nostra llengua. Al Diccionari Valencià de Edicions Bromera, trobem que **perla** entre altres accepcions té aquesta: 3. fig: “allò que sembla perfecte o molt excel·lent en el seu gènere. *Aquesta jove és una perla*. De la mateixa manera tenim la locució adverbial **de perles**: “molt bé, extremadament encertat o adequat” (Diccionari normatiu valencià, Acadèmia valenciana de la llengua). En conclusió , tant de bo que tot ens *vaja de perles!*.

BIBLIOGRAFIA

- Aeliani De historia animalium libri XVII [1742]: *De indica margarita*, pag 462
<https://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=452345>
- L. Annaei Senecae, Ad Lucilium Epistulae Morales. Tomus I, oxford Classical Texts
 Ball Platner, Samuel "Porticus Margaritaria" en A Topographical Dictionary of Ancient Rome,
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/Porticus_Margaritaria.html
- Bomberos Cajeme, "Historia y tipos de buceo",
<https://www.yumpu.com/es/document/read/16138405/historia-y-tipos-de-buceo-bomberos-cajeme>
- Cicerón, Contra Verres , De las estatuas. En <http://www.anarkasis.net/Ciceron/contraverres.html#7>
- Conde Guerri, María Elena, "Joyería romana" ostentatum opus, aurifices silentes" en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2255362>
- Daremberg, Charles Victor, Saglio, Edmond, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, vol III, sub voce *margarita* en <https://archive.org/details/pt2dictionnaired03dare/page/1594>
- Dearden, P. (2002). *Jewels or Dreams? The Jewellery of the Fayum Portraits*. (Thesis, Master of Arts). University of Otago. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10523/5839>
- Henzen, Wilhelm, Rossi, Giovanni Battista de, Bormann, Eugen, Hülsen, Christian, *Inscriptiones urbis Romae latinae* en <https://arachne.uni-koeln.de/Tei-Viewer/cgi-bin/teiviewer.php?manifest=BOOK-ZID881601>
- Higgins, Reynold, Greek and Roman jewellery, Methuen & CO. LTD
- Inscriptiones latinas arcaicas. Inscriptiones propias 1. Epitafios*. En https://www.loebclassics.com/view/archaic_latin_inscriptions_i_inscriptions_proper_epitaphs/1940/pb_LCL359.29.xml?mainRsKey=Ugl81x
- Isidore of Seville, *Etymologiarum sive Originum*, lib XVI, X
<https://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>
- Iuvenalis, Saturae ,
[https://la.wikisource.org/wiki/Saturae_\(Iuvenalis,_Bucheler\)/Liber_II/Satura_VI](https://la.wikisource.org/wiki/Saturae_(Iuvenalis,_Bucheler)/Liber_II/Satura_VI)
- Juvenal, Sátiras. Traducción Manuel Balasch, Ed. Planeta DeAgostini

Marcial, *Epigramas*, trad. Miquel Dolç, pag 45 en

<https://books.google.es/books?id=gpv5hdqPtyMC&printsec=frontcover&hl=ca#v=onepage&q&f=false>

Marcial, *Epigramas completos*, Traducción de dulce Estefanía. Ed. Cátedra

Marshall, FH (Frederick Henry), “Catálogo de joyas, griego, etrusco y romano, en los departamentos de antigüedades, Museo Británico por Museo Británico.” Departamento de Antigüedades Griegas y Romanas ; en

<https://archive.org/details/catalogueofjewel00brit/page/n6>

Pérez González, Jordi, “La venta de perlas en la ciudad de Roma durante el alto Imperio”, en <http://revistas.uned.es/index.php/ETFII/article/view/14183>

Petronio, *El Satiricón*. Traducción de Lisardo Rubio Fernández. Ed. Gredos

Plinio, *Historia natural*. Traducción de Josefa Cantó, Isabel Gómez, Susana González y Eusebia Tarrío. Ed. Cátedra

Séneca, *Epístolas morales a Lucilio* (libros X-XX y XXII), traducción de Ismael Roca Meliá. Ed. Planeta DeAgostini

Sevillano-López, D. y Soutar Moroni, D., 2012. Comercio de perlas entre los siglos II a. C. y X d. C. *Boletín Geológico y Minero*, 123 (2): 139-155 ISSN: 0366-0176. Archivo Epigráfico de Hispania. Facultad de Filología (Edif. C). Universidad Compl en https://www.igme.es/Boletin/2012/123_2/5_ARTICULO%204.pdf

Suetoni, *Vida de Juli Cèsar*, Traducció de Joana Borràs Orcal, Ed. Irina.

Suetonio, *Vida de los doce Césares (De Nerón a Domiciano)*, Trad. Rosa Mª Agudo Cubas, Ed. Planeta Agostini

Suetonio, *Tiberio, Calígula*, traducción de Oliveri Nortes Valls, Ed. Bosch

Theophrasti Eresii *Opera quae supersunt omnia*,; Wimmer, Friedrich, 1803-1868 en <https://archive.org/details/theophrastieresii03theouoft/page/70>

Imatges

Imatge 1. Fresc amoretts orfebres. Casa dels Vettii, Pompeia

http://www.uniroma2.it/eventi/monete/n_mag_1d.htm

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1767016>

Imatge 2: ostra amb perla de <https://www.muyinteresante.com.mx/preguntas-y-respuestas/comoseformanlasperlas/>

Imatge 3: dona romana pintada sobre una mòmia amb arracades i collar de perles. Retrat de dona del Fayum, Museu d'antiguitats egípcies del Cairo. Foto de l'autora

Imatge 4: assiris bussejant. Relleu assiri del s. IX aC, trobat en Nimrud. En el British Museum procedent de <http://aquanautadelcantabrico.blogspot.com/2016/03/origenes-del-buceo.html?m=1>

Imatge 5: Porticus Margaritaria, en article mencionat.

Imatge 6: Adorn de cabell de Tunis (s. III dC). Té incrustades esmeraldes i perles al voltant; els penjolls són perles i un safir. De DDAA, *7000 years of jewellery*, The British Museum press.

Imatge 7: Arracades *crotalia* Oplontis, Villa de Lucius Crasius Tertius. Parella d'arracades d'or i perles. Número d'inventari de SAP 73407. http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/VF/Villa_056%20Oplontis%20Villa%20of%20Lucius%20Crasius%20Tertius%20p4.htmG

Imatge 8: Collar de perles i esmeraldes de Pompeia. <https://www.explore-italian-culture.com/ancient-roman-jewelry.html>

Imatge 9: Cleopatra

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Posthumous_painted_portrait_of_Cleopatra_VII_of_Egypt_from_Herculaneum,_Italy.jpg

Imatge 10: Gérard de Lairesse, Banquete de Cleopatra,

<https://es.wahooart.com/@@/8XZNXp-G%C3%A9rard-De-Lairesse-Banquete-de-Cleopatra>

Imatge 11: Tondo amb la família de Septimi sever, amb la dona i els fills, Caracal·la i Geta, amb la cara borrada per la *damnatio memoriae*, De © José Luiz Bernardes

Ribeiro, Dominio público, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=62550709>

Imatge 12: Diadema imperial usada pels emperadors romans cristians des del s IV en avant de Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10995185>

Imatge 13: Emperatriu Teodora, mosaic de S. Vital de Ràvena, By Meister von San Vitale in Ravenna - Own work, scanned by Szilas from A magyar Szent Korona by Tóth Endre, Szelényi Károly, Kossuth 2000, Budapest, Public Domain,

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=24023857>